

Adam Massalski (Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)

Kielczanie w II Brygadzie Legionów Polskich¹ - bracia Massalscy

Strzelcy na czele z Józefem Piłsudskim po raz pierwszy wkroczyli do Kielc 12 sierpnia 1914 r., ale już nazajutrz, wobec nadciągnięcia głównych sił 14 Dywizji Kozaków generała Aleksandra Nowikowa, musieli ustąpić nad Nidę. Ponownie weszli do Kielc 22 sierpnia i przebywali w naszym mieście do 10 września. Wówczas to miał miejsce masowy napływ ochotników w szeregi strzelców (od września legionów). Kielce były wtedy siedzibą władz wysuniętej najdalej na południowy zachód guberni Cesarstwa Rosyjskiego. Liczba mieszkańców tego prowincjonalnego miasta dochodziła do około 38 000, w tym blisko jedną trzecią stanowili izraelici². Naturalną bazę rekrutacyjną stanowić mogli młodzi rzemieślnicy i robotnicy, ci, których nie objął pobór do wojska rosyjskiego oraz uczniowie starszych klas szkół średnich, zwłaszcza Miejskiej Szkoły Handlowej (dziś Liceum im. J. Śniadeckiego). Działała w niej Organizacja Młodzieży Niepodległościowej „Zarzewie”, której przewodniczącym na przełomie 1913 i 1914 r. był Tadeusz Massalski³, oraz konspiracyjne zastępy skautowe kierowane przez Włodzimierza Gierowskiego, Bronisława Kowalczewskiego, a następnie także i Teofila Bobrownickiego. Łącznie w tych zastępach skupionych było około stu chłopców⁴. Akcję niepodległościową wśród płci pięknej prowadziły przybyłe z Galicji do Kielc Barbara Kossuth i Julia Szartowska, które w 1914 r. zorganizowały w Szkole Handlowej Męskiej kursy samarytańskie dla kobiet pod pretekstem walki z epidemiami. Stanowiło to przedpole dla powstania potem w Kielcach Ligi Kobiet⁵.

W związku z tym, że międzynarodowe konwencje zabraniały organizować ochotniczy zaciąg do armii na podbitych terenach, Austriacy nie mogli oficjalnie wydać zgody na werbunek. Mimo to, na apel Michała Sokolnickiego⁶ z 25 sierpnia 1914 r. w ciągu niespełna trzech tygodni w Kielcach zaciągnęło się pod sztandary J. Piłsudskiego ponad 900 (wg Urszuli Oettingen⁷, wg Jerzego Osieckiego 934⁸) przyszłych legionistów, w tym ok. 600 z samych Kielc i najbliższych okolic (Białogon, Niewachłów, Masłów i in.). Według Dziennika Urzędowego Komisarjatu Wojsk Polskich w Kielcach z 30 sierpnia i 8 września było wśród nich: rzemieślników i robotników – 548, subiektów handlowych – 24, pracowników umysłowych – 84, kolejarzy – 65, rolników – 70, młodzieży uczącej się – 70, innych – 17.

1 Brygada Legionów Polskich formalnie utworzona została 15 maja 1915 r. W jej skład wchodziły: utworzony 14 września 1914 r. w Krakowie 2 Pułk Piechoty i utworzony 26 września tego roku 3 Pułk Piechoty, 2 Pułk Ułanów oraz dwa szwadrony kawalerii i dwie baterie artylerii; S. Czerep, *II Brygada Legionów Polskich*, Warszawa 1991, s. 25–35.

2 Z. Guldón, A. Massalski, *Historia Kielc do roku 1945*, Kielce 2000, s. 276.

3 W. Gierowski, *Ku wolnej Polsce w: W XXV-lecie harcerstwa kieleckiego*, Kielce 1937, s. 7, 8.

4 J. Pazdur, *Dzieje Kielc 1864–1939*, Wrocław 1971, s. 80.

5 Tenże, *Wojsko Polskie na ziemi kieleckiej w 1914 r.*, „Radostowa” 1937, nr 7, s. 122.

6 J. Daniel, J. Osiecki, *Legenda 1914*, Kielce 1989, s. 15.

7 U. Oettingen, *I Pułk Piechoty Legionów Polskich w Kielcach 19 sierpnia – 10 września 1914 roku*, w: *Z dziejów Kielc w latach 1914–1918*, Kielce 2004, s. 17, 18.

8 J. Osiecki, *Kieleckie ścieżki Józefa Piłsudskiego*, Kielce 1999, s. 25.

Część ochotników zwerbowanych w Kielcach skierowana została do oddziałów wchodzących w skład 2 batalionu 1 Pułku Piechoty I Brygady. Natomiast spora grupa ochotników znalazła się w batalionie, który w momencie opuszczenia Kielc (10 września) przez 1 Pułk, odesłana została do Krakowa, a następnie do Choczni koło Wadowic. Tam weszli w skład II Brygady Legionów, zasilając 2. i 3. Pułki Piechoty⁹. W ramach tej jednostki już 30 września wysłano oba pułki na front karpacki, do walk na przedpolach puszczy węgierskiej. II Brygada toczyła tam zacięte walki aż do września 1915 r., kiedy to została przerzucona na Wołyń, gdzie wspólnie z I i III Brygadą uczestniczyła do października 1916 r. w krwawych bojach między innymi w rejonie Kostuchniówki i nad Stochodem¹⁰.

Jak to ustalił Wojciech Grzesik,¹¹ przechowywany w Archiwum Akt Nowych spis ochotników, którzy wstąpili do legionów w Kielcach, odtworzony w latach 1933–1935 przez Związek Legionistów, jest niekompletny, bowiem zachowały się teczki dotyczące osób zwerbowanych z Buska (7), Jędrzejowa (29), Ostrowca (9), Skarżyska (15), Końskich (7), Opoczna (4), a także Pionek (21), Kozienic (9) i Radomia (30). Brak natomiast danych dotyczących samego miasta Kielce. Stąd wszelkie dokumenty przechowywane w archiwach rodzinnych kielczan, świadczące o udziale mieszkańców miasta w walkach II Brygady, stanowią cenne źródło i warto je przywołać.

Wśród ochotników, którzy wstąpili do oddziałów strzeleckich w Kielcach znaleźli się także trzej bracia Massalscy. Ich ojciec, wraz z żoną i dziećmi, przeprowadził się do Kielc w początkach XX w. z Michałowa nad Kamienną, gdzie pracował w miejscowych zakładach metalurgicznych. W skład rodziny, oprócz Ludwika i jego żony Julii, wchodziło czterech synów i dwie córki. Wszyscy młodzi Massalscy sympatyzowali z ruchem niepodległościowym. W momencie wybuchu wojny trzej młodszy bracia: Zygmunt Kazimierz, Leon i Feliks Tadeusz wstąpili do wojska w Kielcach. Wszyscy oni znaleźli się właśnie w tym batalionie, który włączony został do 2 i 3 Pułku Piechoty Legionów, czyli późniejszej II Brygady Legionów. Natomiast najstarszy z braci Edmund, wówczas nauczyciel w prywatnej szkole średniej żeńskiej Marii Krzyżanowskiej w Kielcach, w początkowej fazie wojny pozostawał w strukturach Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. Dzięki zachowanym w archiwum rodzinnym materiałom źródłowym można przybliżyć ich sylwetki.

Edmund Massalski, syn Ludwika i Julii z Kołdów, urodził się 19 listopada 1886 r. w Michałowie (dziś dzielnica Starachowic). Naukę w szkole średniej podjął w 1897 r., w kieleckim gimnazjum klasycznym męskim. Była to wówczas szkoła rosyjska, tak dobrze nam znana z *Szyfów prac* Stefana Żeromskiego. Uczęszczając do starszych klas gimnazjum zaangażował się w działalność niepodległościową. Należał do grona przywódców nielegalnej organizacji młodzieży postępowej. Współdziałał w tworzeniu tajnej biblioteczki, która służyła celom samokształceniowym. Wraz z kolegami, m.in. późniejszym premierem gen. Felicjanem Sławojem Składkowskim, wchodził w skład grupy osób przygotowującej strajk szkolny w Kielcach. Został za to relegowany na rok przed uzyskaniem matury z „wilczym biletem”, który uniemożliwiał kontynuowanie nauki w szkołach średnich na terenie Królestwa Polskiego. Wtedy to przez „zieloną granicę” przedostał się do Krakowa i tam, jako wolny słuchacz, podjął studia przyrodnicze na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego. Nawiązał wówczas kontakty

9 W. Solek, *Pamiętnik legionisty*, Warszawa 1988, s. 27, 28; U. Oettingen, *1 Pułk...*, s. 19.

10 E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973, s. 358, 359, 370, 371.

11 W. Grzesik, *Werbunek do Legionów Polskich w Kielcach w 1914 roku*, praca magisterska wykonana pod kier. prof. dr hab. Adama Massalskiego w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Kielcach w 1996 r.

z Uniwersytetem Ludowym im. Adama Mickiewicza, w ramach którego uczestniczył w akcjach odczytowych, zorganizował ognisko oświatowe dla dzieci z krakowskiego przedmieścia Dębniaki, a także sporządził katalog biblioteki tego stowarzyszenia. Został on wydany drukiem.

Nie zrywał kontaktów z Kielcami, gdzie przebywali wówczas jego rodzice, a także młodsze rodzeństwo. Dzięki temu w 1909 r. wziął udział w pionierskiej wyprawie naukowo-badawczej w Góry Świętokrzyskie, organizowanej przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze. Od tego czasu kraina Gór Świętokrzyskich była niezmiennie przedmiotem jego badań i wypraw krajoznawczych. Po ukończeniu studiów chciał powrócić do Kielc, aby zająć się pracą pedagogiczną jako nauczyciel prywatnego gimnazjum Marii Krzyżanowskiej. Okazało się jednak, że władze rosyjskie zakwestionowały jego kwalifikacje, bowiem nie posiadał rosyjskiego świadectwa maturalnego. Aby uzyskać tego typu maturę, jako posiadacz „wilczego biletu”, musiał w 1911 r. pojechać do Petersburga. Po pokonaniu wielu trudności (za pierwszym razem nie zdał egzaminu z języka rosyjskiego, którego nie używał wszak przez ostatnich sześć lat) uzyskał świadectwo dojrzałości i mógł wrócić do Kielc, aby w roku szkolnym 1913/14 objąć posadę nauczyciela geografii i przyrody w gimnazjum Marii Krzyżanowskiej. Był wówczas także aktywnie zaangażowany w prace Towarzystwa Biblioteki Publicznej w Kielcach. Wówczas to opublikował, pod pseudonimem E. Malski, broszurę *Uwagi Oświatowca w sprawach bibliotecznych*. Już przed wojną należał do kręgów związanych z obozem niepodległościowym Józefa Piłsudskiego. Dlatego już w połowie sierpnia 1914 r. zgłosił w Krakowie swój akces do strzelców, a następnie Legionów. Między innymi pełnił funkcję adiutanta późniejszego pułkownika prof. Wacława Tokarza w ramach Departamentu Wojskowego Naczelnego Komitetu Narodowego. Podczas dyżuru w sztabie przyjął zgłoszenie Stefana Żeromskiego do Legionów. Niebawem został oddelegowany do Kielc „jako emisariusz polityczny dla propagandy legionowej”. Doprowadził do powstania pisma propagującego ideę legionową „Ziemia Kielecka”, którego był pierwszym redaktorem i wydawcą. Jednak polityka nie była jego żywiołem, stąd niebawem przeniósł swoją aktywność społeczną na pole oświatowe i samorządowe. Pod koniec 1917 r. przejął redakcję „Gazety Kieleckiej”, którą rychło przekształcił z gazety prowincjonalnej w ambitne pismo regionalne. W tym też czasie reprezentował Kielce na zjeździe przedstawicieli miast i miasteczek w Lublinie. Podczas wojny polsko-bolszewickiej wchodził w skład wojewódzkich struktur Komitetu Obrony Państwa. W latach 1916–1933 nieprzerwanie uczestniczył w pracach Rady Miejskiej Kielc, pełniąc okresowo także funkcje wiceprezesa i prezesa tego organu samorządowego. W okresie niepodległej Polski, pozostając nadal czynnym pedagogiem w Seminarium Nauczycielskim w Kielcach (w 1931 r. uzyskał po zdaniu specjalnego egzaminu dyplom nauczyciela szkół średnich) jako nauczyciel przedmiotów przyrodniczych, w końcowej fazie istnienia tej szkoły pełnił także obowiązki dyrektora. Był również aktywnym na polu działalności społecznej: jako Komendant Kieleckiej Chorągwi Męskiej ZHP, przewodniczący Oddziału Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, prezes Towarzystwa Biblioteki Publicznej. Miał także osiągnięcia na polu fotografii, uczestnicząc w wystawach, na których prezentował swe fotogramy przyrodnicze i krajoznawcze. W 1926 r. wyznaczył wraz z Kazimierzem Kaznowskim pierwszy szlak turystyczny w Górach Świętokrzyskich, który dziś nosi jego imię. Publikował też artykuły i teksty popularno-naukowe, m.in. w ramach kieleckiej biblioteki regionalnej PTK. Tuż przed wybuchem II wojny światowej został mianowany Komendantem Pogotowia Wojennego Harcerzy. W czasie okupacji, w obawie przed aresztowaniem, początkowo ukrywał się na wsi, a następnie zaangażował się w tajne nauczanie, oficjalnie pracując jako instruktor zielarski w agendach Polskiego Komitetu Opieki. Wchodził

w skład struktur Biura Informacji i Propagandy okręgu kieleckiego Armii Krajowej¹². Ponadto nauczał na kompletach tajnego nauczania, a także jako przedstawiciel konspiracyjnego kuratorium uczestniczył w egzaminach końcowych i maturalnych w różnych miejscowościach regionu. Wobec zagrożenia zbiorów muzealnych PTK, które okupant hitlerowski zamierzał zniszczyć, podjął się wraz z kustoszem Sylwestrem Kowalczewskim ratowania eksponatów. Pod koniec wojny, wraz z prof. Janem Czarnockim, należał do organizatorów Instytutu Badań Regionalnych, który swą działalność kontynuował po 1945 r. W okresie powojennym zajął się działalnością pedagogiczną, ale także muzealną. Niebawem przejął obowiązki dyrektora Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach. Równocześnie, w latach 1958 i 1959, należał do grona założycieli Kieleckiego Towarzystwa Naukowego. Osobnym rozdziałem jego życia była działalność w zakresie ochrony przyrody. Już w okresie międzywojennym był delegatem Państwowej Rady Ochrony Przyrody na województwo kieleckie. Współtworzył rezerwaty przyrody na Łysicy i Św. Krzyżu. Po wojnie przewodniczył Radzie Naukowej Świętokrzyskiego Parku Narodowego. Walczył, niestety nieskutecznie, z pomysłem wybudowania na Św. Krzyżu przekaznika telewizyjnego. Upór i konsekwencja w tym zakresie spowodowały jego dymisję ze stanowiska dyrektora muzeum. Należał również do grona przewodników świętokrzyskich PTTK. Jako nestor tej społeczności, zaraził miłością do Gór Świętokrzyskich wiele pokoleń przewodników, będąc nieustraszoną w przekazywaniu swej wiedzy. Do ostatnich dni nie przestał być twórczym jako popularyzator wiedzy i badacz. Nieomal do śmierci ukazywały się jego książki i artykuły, także w prasie kieleckiej. Zmarł w Kielcach w marcu 1975 r. i został pochowany na Cmentarzu Nowym¹³.

Najstarszym z trzech braci Massalskich, którzy w Kielcach w sierpniu 1914 r. zgłosili się do szeregów strzeleckich, był Zygmunt Kazimierz. Podobnie jak Edmund urodził się w Michałowie, 22 grudnia 1891 r. (według obowiązującego w Rosji kalendarza juliańskiego 5 stycznia 1892 r.)¹⁴. Po ukończeniu z wyróżnieniem szkoły elementarnej w Kielcach rozpoczął dalszą naukę w rządowym trzyletnim Seminarium Nauczycielskim w Jędrzejowie. Decyzję w tej sprawie podjęli rodzice w związku z trudną sytuacją finansową, kiedy to po likwidacji w wyniku powodzi zakładów w Michałowie w 1903 r. Ludwik Massalski znalazł się chwilowo bez pracy. Należy nadmienić, że nauka w Seminarium Nauczycielskim była bezpłatna¹⁵. Oszczędności poczynione w ten sposób

12 W. Borzobohaty, *Jodla. Okręg Radomsko-Radomski ZWZ – AK 1939, 1945*, Warszawa 1984, s. 178. Tu – omyłkowo – podano imię Edward.

13 S. Barański, *Edmund Massalski, nestor ochrony przyrody i turystyki na Kielecczyźnie*, „Przyroda Polska” 1975, nr 4, s. 12–14; J. Braun, *Edmund Massalski 1886–1975*, „Chrońmy Przyrodę Ojczystą” 1975, nr 4(21), s. 35; J. Ćmak, *Edmund Massalski (1886–1975)*, „Studia Kieleckie” 1975, z. 4, s. 113–119; A. Massalski, *Massalski Edmund (1886–1975)*, w: *Słownik biologów polskich*, Warszawa 1987, s. 358, 359; *Edmund Massalski (1886–1975). Życie i działalność*, red. Z. Wójcik, Kielce 1989, passim; A. Massalski, E. Kula, *Znaczenie krajoznawstwa w ujęciu pedagoga i regionalisty Edmunda Massalskiego (1886–1975)*, w: *Niepodległość i wychowanie. Z doświadczeń II Rzeczypospolitej*, red. W. Jamrożek, E. Kula i M. Pękowska, Kielce 2012, s. 199–208; A. Massalski, A. Rembalski, *Massalski Edmund (1886–1975)*, w: *Harcerski Słownik Biograficzny*, t. 1, red. J. Wojtycza, Warszawa 2006, s. 138–141; A. Rembalski, *Massalski Edmund*, w: *Słownik Biograficzny Krajoznawców Kielecczyzny*, red. A. Rembalski, Kielce 2008, s. 191–196; A. Massalski, A. Rembalski, *Edmund Massalski harcmistrz, pedagog, twórca kieleckiego środowiska naukowego*, w: *Wybitni instruktorzy i działacze harcerscy z lat 1911–1939 – współtwórcy Niepodległej Rzeczypospolitej*, red. T. Katafiasz, Toruń 2008, s. 86–99; J.Z. Pająk, A. Śmietkańska, *Massalski Edmund Ksawery (1886–1975)*, w: *Świętokrzyski Słownik Biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepański, Kielce 2009, s. 318–320; A. Massalski, A. Rembalski, *Massalski Edmund*, w: *Harcerski Słownik Biograficzny Kielecczyzny*, red. A. Rembalski, Kielce 2012, s. 311–315.

14 Według metryki chrztu urodził się na przełomie 1891 i 1892 r., a według danych w dokumentach przedłożonych w Seminarium Nauczycielskim w Jędrzejowie, 18 marca 1891 r.; Archiwum Państwowe w Kielcach (APK), Kielecka Dyrekcja Szkolna, sygn. 2884, passim.

15 R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864–1914*, Lublin 1982, s. 88–92.

pozwoili kształcił kolejnych synów w pełnych szkołach średnich. Nauka odbywała się w języku rosyjskim. Jako stypendysta Z. Massalski był zobowiązany po skończeniu nauki do odśluzenia czterech lat jako nauczyciel w szkołach rządowych. Seminarium ukończył w czerwcu 1909 r. z nagrodą I stopnia, z prawem nauczania w jednoklasowych miejskich szkołach elementarnych i dwuklasowych wiejskich. Ze wszystkich przedmiotów¹⁶ – z wyjątkiem muzyki, śpiewu i praktyk – otrzymał oceny bardzo dobre. Za dobre wyniki w nauce corocznie otrzymywał nagrody książkowe.

Stanowisko nauczyciela jednoklasowej szkoły elementarnej objął od 1 września 1909 r. w Szczecnie w powiecie kieleckim. Na stanowisku tym pozostawał do wybuchu wojny. Podczas pracy nauczycielskiej był karany za nieposłuszeństwo wobec rosyjskiej władzy oświatowej¹⁷. Uczestniczył w wakacyjnych kursach dokształcających. Organizował życie kulturalne w Szczecnie. Po wkroczeniu strzelców J. Piłsudskiego do Kielc zgłosił się do służby. Wraz z batalionem rekruckim skierowany został po 10 września do Krakowa, a następnie jako plutonowy w 10 kompanii 2 Pułku Piechoty II Brygady walczył w Karpatach Wschodnich.

Zginął 22 grudnia 1914 r. w czasie krwawej bitwy w okolicach Cseries – Ökörmező mając 22 lata, dokładnie w dniu swoich urodzin. Spoczął w mogile na cmentarzu w Ökörmező (w okresie międzywojennym Wołowe w Czechosłowacji, obecnie ukraińskie Mizhorie), który dziś jest zupełnie zdewastowany i można się tylko domyślać, gdzie była kwatera wojskowa poległych w czasie wspomnianej bitwy. Przez kilka miesięcy wiadomość o jego śmierci utrzymywana była w tajemnicy przed rodzicami mieszkającymi w Kielcach¹⁸.

Drugim z braci Massalskich, który zaciągnął się w szeregi legionów w Kielcach był Leon. Podobnie jak i jego starsze rodzeństwo urodził się w Michałowie, 28 lutego 1894 r. Chrztu w kościele parafialnym w Wierzbniku udzielił mu administrator miejscowej parafii, brat matki Julii, ks. Antoni Kołda. Leon, po skończeniu szkoły elementarnej w Kielcach, korzystając z faktu, że najstarszy z braci Edmund przebywał w Krakowie studiując na UJ, od 1909 r. podjął pod jego opieką naukę w siedmioklasowym I gimnazjum realnym w tym mieście. Maturę uzyskał w 1914 r. z ogólnym wynikiem dobrym i przebywając w Kielcach w czasie wakacji po wkroczeniu strzelców wraz z braćmi zaciągnął się w ich szeregi. Wraz z ochotnikami kieleckimi znalazł się w batalionie rekruckim, który został przetransportowany do Krakowa i następnie włączony do 2 Pułku Piechoty, od 15 maja 1915 r. oficjalnie tworzącego wraz z 3 Pułkiem Piechoty II Brygadę Legionów. Przebył całą kampanię wojenną w Karpatach i na Wołyniu, był odznaczony austriackim brązowym medalem za męstwo na polu walki. Początkowo służył w stopniu szeregowego, a następnie awansował na kaprała w 10 kompanii 2 Pułku Piechoty. Od wiosny 1915 r., po przeszkoleniu na kursie w Kołomyi, jako doskonale władający językiem niemieckim przeniesiony został do oddziału telefonicznego sztabu II Brygady. We wrześniu 1915 r. zaraził się tyfusem i przez kilka miesięcy – do stycznia 1916 r. – przebywał w wojskowym szpitalu epidemicznym K.u.K. Rekonvalenszensspital Inf. Kaserne 66 in Kassa na terenie Węgier (Kassa – obecnie słowackie Koszyce). W jednym z listów, pisanym 26 października do siostry Stanisławy Massalskiej w Kielcach, tak opisywał realia pobytu w tym szpitalu: „Będę więc jeszcze co najmniej jaki

16 Na świadectwie końcowym miał wpisane następujące przedmioty: religię, język rosyjski, pedagogikę, język polski, arytmetykę, geometrię, historię naturalną, geografję powszechną i Rosji, przyrodoznawstwo, kaligrafię, rysunki, praktyki, śpiew i muzykę.

17 APK, Kielecka Dyrekcja Szkolna, personalia, sygn. 2884, passim.

18 J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006, s. 130; D. Półrola-Parol, *Skąd nasz ród*, cz. 2, Staszów – Kielce 2002, s. 12; J. Daniel, *W gwiazdach zapisaane. Opowieści o kielczanach*, Kielce 2014, s. 17, 18.

miesiąc mordował się w tej budzie – baraku. Jest tutaj takich baraków około 40, w każdym po 80 chorych, wszystko to jest ogrodzone murem – prawdziwe miasto chorych [...]. W szpitalu żołąd nie dają. Tymczasem nie brak drobnych wydatków, zresztą muszę uzupełnić garderobę, którą niesumienni sanitariusze przy dezynfekcji mi zawieruszyli”.

W czasie kryzysu przysięgowego, wraz z bratem Tadeuszem nie złożył przysięgi na wierność cesarzom państw centralnych i w stopniu plutonowego został zwolniony z wojska. Udał się wówczas do Lwowa, gdzie od roku akademickiego 1917/18 podjął studia na Wydziale Budowy Maszyn miejscowej politechniki. W czasie walk w ramach obrony Lwowa w październiku 1918 r. brał czynny udział w bojach na odcinku I i pododcinku Szkoła Kadecka. Za okazane męstwo i wyróżniającą się postawę razem z Tadeuszem zostali wyróżnieni przez komendanta obrony Lwowa kapitana Czesława Mączyńskiego, a w konsekwencji odznaczeni Krzyżami Walecznych¹⁹. Po wyparciu Ukraińców ze Lwowa kontynuował studia z przerwą na udział w wojnie polsko-bolszewickiej. Służył wówczas jako ochotnik w stopniu plutonowego w I kompanii 3 Pułku Piechoty, zakwaterowanego w Radomiu. Nie został wysłany na front, a jedynie szkolił kolejne partie rekrutów-ochotników. Już w listopadzie 1920 r. powrócił do Lwowa i kontynuował studia, zdając egzaminy m.in. u prof. prof.: Kazimierza Bartla, Placyda Dziwińskiego, Maksymiliana Hubera, Stanisława Anczyca, Ludwika Ebermanna. Studia ukończył w 1924 r. i bezpośrednio po uzyskaniu dyplomu, w czasie wakacji u zaprzyjaźnionej rodziny pod Lwowem, utonął, podejmując próbę ratowania nieumiejącej pływać osoby²⁰.

Najmłodszy z braci Tadeusz Massalski (w akcie chrztu św., sporządzonym w kościele w Wierzbniku, jako pierwsze imię występuje Feliks, a jako drugie Tadeusz, ale na co dzień używał tylko drugiego imienia) urodził się 17 maja 1896 r. w Michałowie. Po kilku latach wraz z rodzicami przeniósł się do Kielc, gdzie uczęszczał do szkoły elementarnej, a następnie ukończył Miejską Szkołę Handlową. Maturę zdał w 1914 r. Już w szkole średniej był zaangażowany w działalność młodzieżowej organizacji niepodległościowej „Zarzewie”, której w latach 1913–1914 był prezesem. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił w Kielcach wraz z dwoma braćmi do Legionów i przebył cały szlak bojowy II Brygady (uczestniczył w walkach w Karpatach pod Rafajłową, Mołotkowem, Zieloną, Okórmóz, Kirlibabą, i na Wołyniu pod Kostiuchnówką, Gruziatynem, i Wołoczkiem oraz nad Stochodem). Służył kolejno: w 3 Batalionie 2 Pułku Piechoty, a następnie w 2 Batalionie 3 Pułku Piechoty. Od 15 kwietnia 1915 r., po przeszkoleniu na miesięcznym kursie łączności w Kołomyi, znalazł się z bratem Leonem w oddziale telegraficznym komendy II Brygady.

W tym okresie ukazał się tekst jego autorstwa pod tytułem: *Z doli i niedoli telefonisty*, zamieszczony w wydawnictwie Departamentu Wojskowego NKN *Dwa lata w Boju. 30 IX 1914 – 30 IX 1916*. Oddawał on dobrze atmosferę pełnionej służby. T. Massalski między innymi pisał: „Telefon – to nerw armii. Ciągłość połączeń wszystkich oddziałów w czasie ataków, a nawet i spokoju musi być stale utrzymywana. Każda więc przerwa, wnet po skonstatowaniu zostaje naprawiona przez patrol telefoniczny, będący wciąż w pogotowiu. Dwu lub trzech ludzi z tyczką, zwojem drutu oraz obciążkami i podręcznym aparatem magnetycznym pospiesza na miejsce. Mróz deszcz, noc głucha nie robią tu różnicy. Nie masz bracie apelu! Świeć latarką, gdy ciemno, gdy ulewa naciągnij czapkę na uszy, a iść musisz! Pociesz się w duszy, że nim wrócisz, to druga linia się zerwie [...]. Ruch, życie wre jak w ulu, tylko telefonista spokojnie, miarowo pełni funkcję, jakby nerwy miał z postronków. Niechby choć trochę poddał się swemu humorowi, najczęściej

19 *Obrona Lwowa*, t. 3, Warszawa 1994, s. 69.

20 D. Półtola-Parol, *Skąd nasz ród...*, s. 12, 13; J. Daniel, *W gwiazdach zapisane...*, s. 17, 18. Korespondencja Leona Massalskiego do siostry Stanisławy i braci w zbiorach prywatnych Adama Massalskiego.

najgorszemu, chciał besztuć, gdy potrzeba (a często bierze ochota), wnetby [!] cały ład i porządek zeszcęcił i sprawił rejdach na linii, niby pierwszy granat wśród rekrutów”²¹. Awansował do stopnia plutonowego, był odznaczony austriackim medalem za męstwo na polu walki. W jesieni 1916 r. II Brygada została wycofana na zaplecze frontu do Baranowicz, a następnie translokowana na Mazowsze. Wówczas, w celu przekształcenia Legionów w Polską Siłę Zbrojną (Polnische Wehrmacht), miało miejsce intensywne szkolenie bojowe pod nadzorem niemieckim. W ramach tego typu działań T. Massalski odbył w marcu 1917 r. miesięczne przeszkolenie dla niższych oficerów łączności, prowadzone w 4 Pułku Piechoty w Zegrzu. W czasie służby w II Brygadzie wielokrotnie z Leonem kierowali do dowództwa prośby o przeniesienie do I Brygady, ale bez powodzenia. W wolnych chwilach oddawał się lekturze książek przysyłanych przez siostrę Stanisławę – bibliotekarkę z Kielc. Książki te także udostępniał kolegom legionistom²². W czasie kryzysu przysięgowego razem z Leonem (jak było wspomniane powyżej Zygmunt poległ w Karpatach w grudniu 1914 r.) odmówił złożenia przysięgi, co było rzadkością w II Brygadzie. Zwolnieni z wojska decyzją płk. Józefa Hallera, przedostali się do Lwowa, gdzie rozpoczęli studia na politechnice. T. Massalski wybrał Wydział Inżynierii Lądowej. Jego profesorami byli wybitni uczeni, między innymi: Zdzisław Krygowski, Kazimierz Bartel, Maksymilian Thullie, Maksymilian Huber oraz Jan Bogucki. Będąc na II roku studiów przerwał naukę, biorąc udział w obronie Lwowa od 2 do 22 listopada 1918 r. Walczył w ramach odcinka I, pododcinka Szkoła Kadecka. Służył następnie w Wojsku Polskim, w kampanii ukraińskiej. Został mianowany podporucznikiem w kwietniu 1919 r. Brał udział w wojnie polsko-bolszewickiej jako dowódca samodzielnego podsłuchowego plutonu łączności, wyposażonego w dwie radiostacje. Za męstwo na polu walki po raz drugi otrzymał Krzyż Walecznych.

Wojsko opuścił w 1921 r. w stopniu kapitana. Studia na Politechnice Lwowskiej kontynuował w latach 1921–1924. Egzamin ogólny na oddziale drogowym zdał w maju 1922 r., a pracę dyplomową (magisterską) obronił w zakresie inżynierii sanitarnej w lecie 1924 r. Po ukończeniu studiów został zatrudniony na politechnice na Wydziale Komunikacyjnym jako młodszy asystent w katedrze budowy mostów. Jednak już w początkach 1925 r. podjął pracę w amerykańskiej firmie Ulen and Company, i do 1929 r. brał udział w pracach projektowych i nadzorze budowy wodociągów w Radomiu, Brześciu nad Bugiem, Piotrkowie i Lublinie. W ramach współpracy z firmą Ulen and Company w 1929 r. pojechał do Persji (Iranu), uczestnicząc w powstaniu pierwszej linii kolejowej w tym kraju, jako specjalista w zakresie budowy mostów i przepustów kolejowych. Po powrocie do Polski podjął pracę w Dyrekcji Państwowych Zakładów Wodociągowych na Górnym Śląsku, gdzie był zatrudniony do roku 1932. Następnie jako oficer rezerwy nadzorował budowę strażnic Korpusu Ochrony Pogranicza w pasie przygranicznym polsko-sowieckim. W latach trzydziestych został odznaczony Krzyżem Niepodległości za udział w Obronie Lwowa i uczestnictwo w walkach o niepodległość z bronią w ręku. Od czerwca 1934 r. został naczelnikiem Wydziału Technicznego miasta Zakopane. Będąc oficerem rezerwy wojsk łączności podlegał II Oddziałowi Sztabu Generalnego. Po odbyciu kilku sześciotygodniowych ćwiczeń dla oficerów rezerwy (1925, 1933, 1938) w ramach 2 i 6 Pułków Łączności (był wyróżniony oficerskimi odznakami tych pułków), został w marcu 1939 r. awansowany do stopnia majora. Rok wcześniej zawarł w Zakopanem związek małżeński z Heleną Lucas, córką Józefa, ekonomisty i przemysłowca z Warszawy, mającego korzenie węgierskie.

21 T. Massalski, *Z doli i niedoli legionisty*, w: *Dwa lata w boju 30IX1914 – 30IX1916*, Piotrków 1916, s. 12.

22 W. Solek, *Pamiętnik legionisty...*, s. 163, 164.

Spokojne życie w stolicy Tatr przerwał wybuch II wojny światowej. Zmobilizowany we wrześniu 1939 r. w stopniu majora rezerwy, został powołany na zastępcę dowódcy rezerwowego pułku łączności formowanego w Lublinie. Brał udział w kampanii wrześniowej. W połowie września znalazł się w Kowlu, by 17 września, zgodnie z ustaleniami dowództwa grupy „Polesie” generała Franciszka Kleeberga, podjąć udaną próbę przedostania się w cywilnym ubraniu do strefy okupacyjnej niemieckiej. Ci spośród zgromadzonych w Kowlu oficerów, którzy wybrali inny wariant – udania się na południe do Rumunii, dostali się do niewoli sowieckiej i ponieśli śmierć w Katyniu. Po powrocie do Kielc zamieszkał w domu rodzinnym, utrzymując się z doraźnych prac inżynierskich, równocześnie pozostając w zasobie kadrowym ZWZ/AK. W 1943 r. został aresztowany w Warszawie przez Niemców, ale na ulicy uciekł w czasie transportu. Od tego momentu ukrywał się, co w decydujący sposób naruszało byt materialny rodziny. Po ustąpieniu Niemców i wkroczeniu Armii Czerwonej podjął pracę w Urzędzie Wojewódzkim w Wydziale Odbudowy, początkowo jako kierownik oddziału, a następnie naczelnik wydziału. Na początku lat pięćdziesiątych bez podania powodu, z przyczyn politycznych, został w ciągu jednego dnia zwolniony z pracy. Znalazł wówczas zatrudnienie w Centralnym Biurze Studiów i Projektów Budownictwa Komunalnego w Krakowie, jako kierownik pracowni w Kielcach. Od 1956 r. aż do śmierci pracował w Wojewódzkim Biurze Projektów, był też członkiem Komisji Oceny Projektów Inwestycyjnych w województwie kieleckim. W tym też czasie należał do Polskiego Związku Inżynierów Sanitarnych, którego był rzeczoznawcą od 1948 r. Pod koniec życia został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi. Zmarł 1 maja 1970 r., został pochowany na cmentarzu Starym w Kielcach. W zbiorach rodzinnych pozostało kilkadziesiąt listów T. Massalskiego z lat 1914–1939, przeważnie do siostry Stanisławy i innych członków rodziny, zachowała się także jegoteczka personalna w Centralnym Archiwum Wojskowym²³.

Na zakończenie warto wspomnieć, że w szeregach II Brygady, która składała się ze sztabu, sztabowego plutonu kawalerii, sztabowego plutonu piechoty, oddziału telefonicznego, taborów, 2 i 3 Pułków Piechoty 2 i 3 szwadronów kawalerii oraz 2 i 3 baterii artylerii, jednorazowo służyło średnio około 5000 żołnierzy, z czego ponad 2000 pochodziło z Królestwa Polskiego²⁴.

W opublikowanej przez Janusza Ciska i Kamila Stepana liście strat Legionów Polskich, wśród około 5500 notek biograficznych poległych i zmarłych legionistów, udało się odnaleźć blisko dwadzieścia nazwisk legionistów II Brygady z samych Kielc i najbliższych okolic, które dziś często znajdują się w granicach miasta. Należy dodatkowo pamiętać, że w odniesieniu do około 500 haseł brak danych o miejscu urodzenia czy zamieszkania²⁵. Warto więc zapoznać się z danymi personalnymi tych osób, których śmierć, zapewne w wielu przypadkach bohaterską, przyczyniła się do odzyskania przez Polskę niepodległości po I wojnie światowej. Niestety, ze względu na uwarunkowania polityczne po 1945 r. były one skazane na zatarciu w pamięci narodowej.

23 E. Kozłowski, M. Wrzosek, *Dzieje oręża polskiego 1794–1938*, Warszawa 1973, s. 371; J. Grabowski, *Listopadowe boje o szkołę kadecką*, w: *Obrona Lwowa*, t. 2, *Relacje uczestników*, Warszawa 1993, s. 153; J. Rogowski, *Wulka i Szkoła Kadecka*, tamże, s. 320; *Obrona Lwowa*, t. 3, Warszawa 1994, s. 69; J. Pająk, *Massalski Tadeusz Feliks (1896–1970)*, w: *Świętokrzyski Słownik Biograficzny*, t. 2, red. J. Szczepańskiego, Kielce 2009, s. 320; J. Daniel, *W gwiazdach zapisane...*, s. 18, 19; D. Półtola-Parola, *Skąd nasz ród...*, s. 12, 13.

24 S. Czerep, *Brygada Legionów...*, s. 90, 94.

25 J. Cisek, K. Stepan, *Lista strat Legionów Polskich 1914–1918*, Kraków 2006, s. 264.

Legioniści II Brygady z Kielc i okolic na kartach księgi strat legionów²⁶:

Dalesak Franciszek – rzeźnik, ur. 10 sierpnia 1896 r. w Kielcach, syn Wincentego i Jadwigi, szer. 9 komp., 2 pp, poległ 21 czerwca 1916 r. pod Gruziatynem.

Dygnarowicz Karol, Wacław – szewc, ur. 30 października/14 listopada 1893 r., syn Stanisława – szewca i Franciszki z d. Stasiak, tabory 2 pp, zmarł 21 kwietnia 1917 r. w Kielcach.

Fąfara – z Kielc, 12 komp. III baon 2 pp, poległ w grudniu 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Galka Karol – czeladnik malarski, ur. 1/15 listopada 1894 r., syn Michała „mieszkającego w Kielcach za paszportem” i Antoniny z d. Kaczorowskiej, szer. 5 komp. 3 pp, zmarł 20 sierpnia 1917 r. w Szczypiornie.

Gaworczyk Józef – robotnik, ur. 4 czerwca 1894 r. w Kielcach, syn Jana i Julii z d. Grzybowskiej, starszy szer. 11 komp. 2 pp, poległ 10 września 1916 r. pod Sitowiczami.

Jaśkowski Michał – mechanik, ur. 19 września 1894 r., syn Franciszka – rolnika z Gruchawki i Reginy d. Jawornej, kapral 4 komp. 3 pp, zmarł 9 kwietnia 1918 r. w Krakowie.

Juziakowski Stanisław – rzeźnik, ur. 1898 r. w Kielcach, syn Jana i Anastazji, 10 komp. 2 pp, poległ 22 grudnia 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Kozubkiewicz Władysław – czeladnik malarski, szer. 3 komp. 3 pp, zginął 17 czerwca 1915 r. pod Rarańczą.

Luszczewski Bronisław – student agronomii, ur. 1896 r. w Osieku Małym, syn Antoniego, zginął 13 czerwca 1915 r. pod Rokitną.

Masalski [!] [Massalski] [Zygmunt] Kazimierz – nauczyciel, ur. 22 grudnia 1891 r. / 5 stycznia 1892 r. w Michałowie, syn Ludwika – przemysłowca i Julii z d. Kołda, plutonowy 10 komp. 2 pp, zginął 22 grudnia 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Powązka [Powąska] Tadeusz ps. „Borusiński” – absolwent Miejskiej Szkoły Handlowej w Kielcach, ur. 1894 r., plutonowy 3 pp, zginął 22 grudnia 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Radomski Antoni – piekarz, ur. 1895 r. w Kielcach, syn Ignacego – piekarza i Agnieszki z d. Domagała, szer. 10 komp. 2 pp, zginął 22 grudnia 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Reissman Leon – piekarz, ur. 1897 r., 1 komp., I baonu 2 pp, zginął 7 listopada 1915 r. w Bielgowie.

Sajar Edward – ślusarz, ur. 1892 r., syn Józefa i Marii, szer. 5 szwadronu 2 p.uł., zmarł 29 IX 1917 r. w Warszawie.

Sterniak Jan – maszynista, ur. 1891 r., szer. 2 komp. I baonu 2 pp., zginął 13 maja 1915 r. pod Starymi Mamajowcami.

Suchenia Wawrzyniec - ur. 29 lipca/9 sierpnia 1896 r. w Ćmińsku, syn Andrzeja i Rozalii z d. Kania, szer. III baonu 2 pp, zginął 22 grudnia 1914 r. pod Cseries – Ökörmező.

Szredynowski Stanisław – ur. 1889 r., zmarł 12 stycznia 1915 r. w Kondalbus (Visk).

Szymański Adam – monter, ur. 14/26 grudnia 1892 r. w Wierzbniku, syn Józefa -fabrykanta i Eleonory [Leony] z d. Zapała, plutonowy 2 komp. i baonu 2 pp, zginął 23 czerwca 1916 r. pod Gruziatynem.

26 Dane z *Listy strat legionów*, uzupełnione o dane zawarte w aktach stanu cywilnego przechowywane w Archiwum Państwowym w Kielcach, w których kwerendę przeprowadziła mgr Iwona Pogorzelska, której serdecznie składam podziękowanie.

Adam Massalski (Jan Kochanowski University in Kielce) Inhabitants of Kielce in The Second Polish Legions Brigade - the Massalski Brothers

In August and September 1914, a shooting cluster and then a legion was joined by over 900 volunteers, mostly from the city of Kielce and the neighboring towns and villages. Youth Independence Organization 'Zarzewie' headed by Tadeusz Massalski as well as underground scout regiments led by Włodzimierz Gierowski, Bronisław Kowalczewski and Teofil Bobrownicki played an important role in recruitment into the army. Three brothers from the family of Massalski were among the volunteers joining the shooting clusters. Zygmunt Kazimierz, Leon and Tadeusz joined the battalion which became part of the Second and Third Infantry Regiments of the Legions, later called the Second Polish Legions Brigade. The oldest of the brothers, Edmund, joined the Legions in Krakow but was then seconded to Kielce as an 'emissary for the Legions' propaganda'.

Zygmunt Kazimierz fought in the ranks of the 10th company of the Second Infantry Regiment of the Second Polish Legions' Brigade in the Eastern Carpathians. He died in the battle of Ökörmező on 22 December 1914. Leon Massalski fought in the ranks of the Second Infantry Regiment of the Second Polish Legions' Brigade in the Carpathians and in Volhynia. In spring, 1915, he was transferred to telephone troops of the Second Brigade's headquarters. Tadeusz Massalski went through the entire battle route of the Second Polish Legions' Brigade. During the oath crisis (during which the soldiers of the Legions refused to swear allegiance to the German Empire) together with his brother, Leon, he refused to take the oath.

On average, approximately 5,000 soldiers served in the ranks of the Second Brigade, of whom more than 2,000 came from the Kingdom of Poland. In the Legions' registers of losses, the names of twenty legionnaires of Kielce and neighboring towns can be found.

Key words: First World War, Kielce, scouts, shooting regiments, Polish Legions, Second Brigade of the Polish Legions, volunteers